

magasinet

By, marsk og geest 10

Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen

Udgivet af Ribe Lokalkiv & Den antikvariske Samling i Ribe
Liljebjergget
1998

Redaktion: Jakob Kieffer-Olsen (ansv.),
Susanne Benthien, Stig Jensen,
Søren Mulvad og Lillian Skønager

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Colourprint, Ribe

©: 1998 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er navnet på Den anti-
kvariske Samling i Ribe's forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og tryk-
keriet se artiklen s. 50.

ISBN 87-89827-16-3
ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1804

Illustration på forsiden, se s. 65

Illustrationer på bagsiden, se s. 31, 51 og 69

Indhold

Torben Bisgaard	
Mindeord over Stig Jensen	5
Karen Høilund Nielsen	
En gravplads fra Okholm	
- lokal eller fremmed befolkning?	7
<i>A burial place from Okholm</i>	
- <i>local or foreign people?</i>	20
Mechthild Schulze-Dörrlamm	
En frankisk Korsfibel fra 9. århundrede fra Ribe	22
<i>Eine fränkischer Mantelfibel aus Ribe</i>	27
Hans Skov	
Kloakarkæologi i Grønnegade og Korsbrødregade	29
<i>Archaeology in the sewers of Grønnegade and Korsbrødregade</i>	39
Claus Feveile og Hans Skov	
Arkæologiske undersøgelser	
- i Peder Dovns Slippe, Vægtergade og på von Støckens Plads	41
<i>Archaeological investigations</i>	
- <i>at Peder Dovns Slippe, Vægtergade and von Støckens Plads</i>	49
Erik Dal	
Liljebjerget	
- Anders Sørensen Vedels bogtrykkeri 1591-92	51
<i>Liljebjerget</i>	
- <i>Die Druckerei von Anders Sørensen Vedel 1591-92</i>	63
Iben Fonnesberg Schmidt	
Ribe og striden mellem stiftamtmand og magistrat	
under Store Nordiske Krig	64
<i>Ribe and the conflict between prefect and town council</i>	
<i>during the Great Nordic war</i>	75
Steffen M. Søndergaard	
Lustrupholm	
- historie og restaurering	76
<i>Lustrupholm</i>	
- <i>history and restoration</i>	81
Susanne Benthien	
Dronning Dagmar-statuen på Ribe Slotsbanke	82
<i>Queen Dagmar's statue at Ribe Slotsbanke</i>	92

6. ASR jour. nr. 51/64.
7. Mertz 1977, s. 32.
8. Dendroprøve P1 var en 25 cm tyk egepæl med tilspidset ende. Der var 192 årringe, og heraf udgjorde splintveddet de 29 årringe. Efter alt at dømmen var det kun barken, der manglede. Træet kan med 99,999%’s sikkerhed siges at være fældet mellem 1238 (sidst bevarede årring) og 1241 (glathugningen har fjernet max. 1-3 årringe).
9. Feveile 1995, s. 62-65. Skov 1993, s. 59.
10. Nielsen 1985, s. 93-96 og 173.
11. Kinch 1865-84, bind 2, s. 575.
12. Se note 4.
13. ASR jour. nr. 96/67; beretning ved registrator Aage Andersen.
14. Madsen 1991, s. 28f. Skov 1998 (se andetsteds i dette nummer af BMG).
15. Andersen 1997. Jantzen et al. 1994, s. 29f. Sandfundamenterne kendes også fra andre steder i Ribe, bl.a. under teglhuset i Grønnegadegravningen 1955 (Nielsen 1985, s. 139f), samt i forbindelse med en stor bygning ved Sct. Nicolaj Kloster (upubl. - ASR 1000). En samlet vurdering tyder på, at sandfundamenterne generelt hører til i den ældre del af stenhusenes byggeperiode - d.v.s. 12-1300-årene - mens der senere i middelalderen hyppigere bliver anvendt brokfundamenter. Som eneste dateringskriterium kan det dog næppe bruges - i hvert fald ikke med den viden vi har på nuværende tidspunkt.

Litteratur

- Andersen, L.: Ribe Gråbrødrekloster - nye undersøgelser af klosteret. *Mark og Montre* 1997, s. 35-39.
- Feveile, C.: Gråbrødregade i Ribe - arkæologiske undersøgelser i 1995. *By, marsk og geest* 7, 1995, s. 61-66.
- Jantzen, C., J. Kieffer-Olsen & P. K. Madsen: De små brødres hus i Ribe. *Mark og Montre* 1994, s. 26-36.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*. Bd. I-II. Ribe, 1869-84.
- Kiær, J. J.: Kjøbstaden Ribe. "Følgeblad til 'Ugeskrift for Læger'", 4. rk., XVIII, Nr. 4.5, 1888, s. 1-41.
- Madsen, P. K.: Handelskeramik fra middelalderens Grønnegade. *By, marsk og geest* 2, 1991, s. 2-33.

- Mertz, E. L.: *Ribe og omegns jordbundsforhold*. D.G.U rapport 11, 1977.
- Nielsen, I.: *Middelalderbyen Ribe*. Århus 1985.
- Skov, H.: Kloakarkæologi i Ribe. *Archäologie i Schleswig/Arkæologi i Slesvig* 3/1993. Symposium Wohlde 5./6. 11. 1993. Red: D. Meier, 54-62.

Summary

In 1994 and 97 Vægtergade, V. Støckens Plads and Peter Dovns Slippe were examined archaeologically in connection with renovation of sewers (fig 1). In Vægtergade and on V. Støckens Plads we did not go back to strata not yet containing tile, that is before 1200. A single deeper hole, as well as borings, show that the area originally was situated very low, down to 1,4 meter under the surface of the sea. During the 12th century a drastic filling up of the area has taken place, before it was used, probably about 1240 based on dendrocronology dating of pilework. The finds from the two areas contain among other things reused remnants of a log-house (fig 3) and an oven vessel of glazed clay (fig 4).

In Peter Dovns Slippe it was also ascertained that the greater part of the area had been filled up and made ready for building during the 12th-13th centuries. An important find in the street was a wall founded on a strong foundation of sand (8-11). The wall was built of medieval large brick and can be dated to the 12th century, judging from the level of the sand foundation, combined with finds of earthen ware in the adjacent strata. An older younger dating can not be excluded yet. The time of the buildings demolition is not known.

Claus Feveile, arkæolog,
Den antikvariske Samling i Ribe

Arkæolog Hans Skov, museumsinspektør
Moegård Museum
8270 Højbjerg

Liljebjerget

- Anders Sørensen Vedels bogtrykkeri 1591-92

Af Erik Dal

Historikeren Anders Sørensen Vedel, der især huskes for sin oversættelse af Saxos Danmarkskrønike 1575 og sin folkeviseudgave 1591, var født i Vejle 1542; han gik i Ribe Katedralskole 1557-61 og boede senere - efter en årrække som slotspræst i København - i byen fra 1581 til sin død 1616. I årene 1591 og 1592 drev han et lille bogtrykkeri i sin gård Liljebjerget, og derfra kendes otte meget forskellige bøger. Artiklen omtaler disse bøgernes indhold og tekniske udførelse; på en almanak nær er de skrevet eller udgivet af Vedel og har relation til Ribe.

Liljebjerget - det er da et smukt navn til et hus. Og til en årbog - omend *By, marsk og geest* taler stærkt til en østdanser, der mange gange har besøgt denne rigt varierede landsdel. Men ordet er ikke fri fantasi - det er jo navnet på historikeren Anders Sørensen Vedels hus, hvori han i et par år havde sit eget bogtrykkeri; dets leder hed Hans Brun - nu er det sagt, man ved ikke andet om ham, og det står kun i trykkeriets kendteste produkt, Hundredvisebogen¹.

Spørger man, om der er noget mærkeligt i, at en privatmand anlægger sit eget trykkeri, så må svaret blive Ja, uanset hvor mange realiserede og urealiserede planer den lærde og ansete historiker end havde haft og havde. Ganske vist havde bogtrykkets sorte kunst været udøvet i en halv snes danske byer fra 1482 - også i Ribe i århundredets første år; men

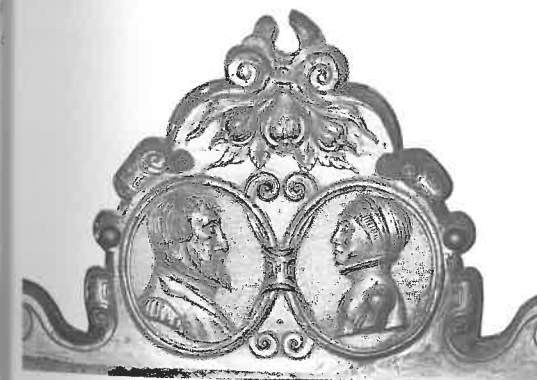

Fig. 1. Anders Sørensen Vedel og hans første hustru Marine Hansdatter Svanning (1562-78). Relief på hendes epitafium i Ribe Domkirke. Foto: Lis Andersen.

Anders Sørensen Vedel und ihrer Frau Marine Hansdatter Svanning (1562-78).

By, marsk og geest 10, 1998, s. 51-63

med Københavns konsolidering som hovedstad efter reformationens indførelse havde håndværket samlet sig i denne by næsten som den eneste i det nuværende Danmark. Helt frem til provinsavisernes begyndelse c. 1730 finder man kun seks bogtrykkerier udenfor København, mest kendt Tycho Brahes på Uraniborg 1588-96 og biskop Thomas Kingos i Odense omkring 1700. Ribe melder sig endda først igen i 1810 med Ribe Stiftsavis². Det er værd at tilføje, at Liljebjerget også blev kaldt "Vedels lille Uraniborg" - ikke for ingenting havde han været mentor for Tycho Brahe under dennes udenlandsrejse 1562-65 - og Vedels hus havde virkelig en lille kuppel.

Virksomhedens karakter af privattrykkeri er klar, når man ser på de otte bevarede bøger fra 1591 og 1592, i alt 1200 sider: Tre prædikener ved adelige begravelser, to opbyggelsesskrifter, en ung afdød professors efterladte universitetsforelæsning på latin om nødvendigheden af filosofiske studier for teologistuderende, endelig Hundredvisebogen og - udenfor det korte geled - en almanak for 1593, der nedenfor vil blive nævnt som rosinen i pølseenden. Det synes overkommeligt at meddele nogle fakta om hver titel uden enhver ambition om dybere indtrængen i den omfattende litteratur om Vedel eller om Ribe, endsiges om de nævnte adelige familier. Numre efter forkortelsen LN henviser til hovedværket om datidens bøger, Lauritz Niensens *Dansk Bibliografi 1482-1600*.

Bøgerne synes alle gedigne i indhold og ydre form, og ligprædikenerne er ens disponeret, men vel værd at se på. For hver bog angives antallet af kendte eksemplarer i LN II+III. Privatejede eksemplarer er meget få³.

Fig. 2. Liljebjerget lå vest for Domkirken i den sydlige del af Skolegade - mellem nr. 4 og 6. Ingen af datidens bygninger eksisterer i dag. Oplysningerne til Braunius og Hogenbergs prospekt fra 1598 over Ribe blev leveret af Anders Sørensen Vedel. Bygningen med kuplen under ζ-tegnet lige ved siden af borgertårnet bliver i teksten betegnet som "Vraniscus Velleian" - Vedels Uraniborg.

Auf diesem Prospekt von Ribe (1598) ist Liljebjerget mit einem "ζ" markiert.

Tre ligprædikener

I LNs emneordnede register fylder teologi 35 spalter og personalhistorie 10 af de øvrige 37. Titelne er totalt dominerede af bryllups- og mindedigte samt en del ligprædikener. Anders Sørensen Vedel fik foruden de tre nedennævnte udgivet to sådanne prædikener, unægtelig fra samfundets top: 1571 som en af de tidligst trykte over den mægtige kansler Niels Friis, der havde skattet den unge Vedel højt, og 1588 over Frederik II med de ofte citerede ord om, at en lavere spirituspromille kunne have virket livsforlængende. På Liljebjerget blev der trykt tre over adelige i den lokale kreds.

LN 1611: Ligprædiken over Claus Glambek⁴

Anders Sørensen Vedel: *Grundtrøst ... for Alle denem, hues gode Venner ere ved denne timelige Dødhensoffuede vdi HERREN: Faaregiffne vdi Erlig oc Velbyrdig Mands, salig Claus Glambechs til Rask Begræffuelse &c.* 1591. 48 blade, 3 eksemplarer. Forfatteren nævnes kun under fortalen.

Claus Glambek var født 1537, død 25.1.1591, begravet 7.3., og fortalen er dateret 24.6⁵. Han havde et smukt forløb som lensmand efter at have gjort sig bemærket under slaget i Ditmarsken 1559. Til side

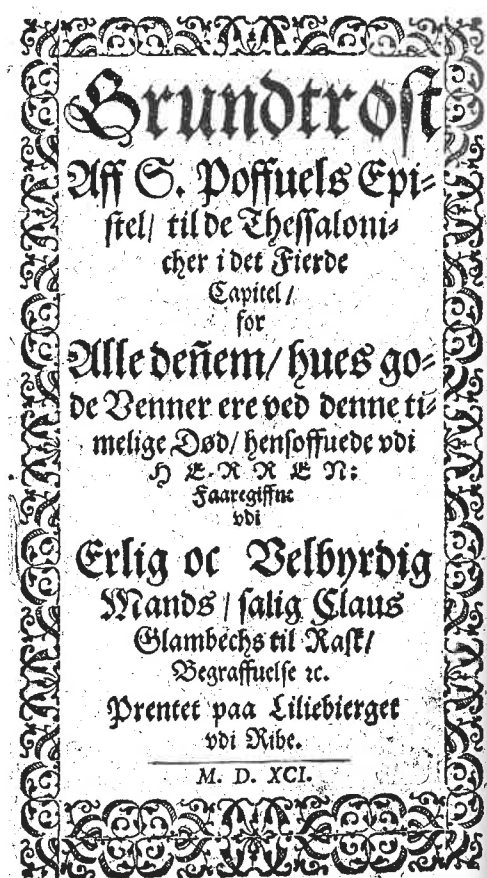

Fig. 3. LN 1611: Ligprædiken over Claus Glambek. Bemærk, at der ikke tages noget som helst hensyn til ordenes vigtighed eller deling, kun til trekantformene; de afdøde nævnes først til sidst! Først c. 100 år efter struktureredes titelbladene efter indholdet. Rammen, hvis bredde er 68 mm, er sammensat af typelignende enhedsrøskener.

Der Name des Verstorbenen findet man erst unten in der Titelseite; die typographischen Dreiecke scheinen wichtiger zu sein.

samlede han gods om sin mødrene gård Rask vest for Horsens, men døde efter en løbskkørsel, dog med en seks ugers tid til at berede sig på døden. Han efterlod sin enke, Birgitte Rosenkrantz, og to af deres fire døtre, som via Vedels svoger Christian Laugesen bad ham trykke talen; den er tilegnet fru Birgitte, og en række slægtninges interesse for udgivelsen luftes i indledningen. Talen bygger på 1. Thess. 4, 13-18, der omtaler to slags trøst: Guds ord og bevidstheden om den afdødes gudelige liv og død.

Efter en indledning om det her antydede, følger som den første hoveddel, dvs. den første trøst, fem punkter om Claus Glambeks baggrund (hvor dog kun forældrene nævnes), hans ungdom, hans bestillinger og embede, deriblandt hele 23 år hos den fremragende Holger Rosenkrantz på Boller, videre hans gudelige liv og bortgang, hans afsked med mange slægtninge. De fire punkter fylder 16 sider, afskeden næsten 10. Den anden hoveddel fylder godt 50 sider med tre emner: om forskellen på hedningers og kristnes gråd over døde venner, om hovedtrøsten og om de dødes opstandelse⁶.

Næppe nogen vil tage prædikanten det ilde op, at han antyder den afdødes glæde ved veninder og venner: "Vi gjøre her met ingen Engel aff hannem", og han vidste det selv; han havde "en part for Kiødelighed metfød Skrøbelighed, en part ocsaa, at mand offte fororsages at gjøre disse Verdens Børn noget til vilie, for selskaff skyld".

LN 1622: Ligprædiken over Predbiørn Podebusk

Anders Sørensen Vedel: *Guds Børns Taal oc trøst vnder Kaarsset ... Faaregiffuen, vdi Erlig oc Velbyrdig, salig Predbiørn Podbuskis Begræffuelse, i Riber Domkircke.* [1591]. 56 blade, 4 eksemplarer.

Predbiørn Podebusk var født 1568, død 27.6.1591, begravet 8.8., og fortalen er dateret 21.12. Familien var uradel fra Rygen, faderen Mourids/Moritz⁷ og moderen Magdalene Sested overlevede sønnen, og talen er tilegnet dem. Den bygger på Rom. VII, 13-18 og indledes med ord om, at man ikke skal frygte ægteskab af frygt for at miste sine nærmeste. Så følger som i den foregående prædiken den første hoveddel med sine underdelinger, men man hæfter sig ved, at der her opregnes tre generationer af forfædre, altså 14 personer, deriblandt på mødrene side to Ri-

be-bisper: Hvortil nu denne familiekronike? spørger Vedel selv, men henviser med fem under-underpunkter til traditionen for slægtssammenhæng, som ofte udtrykt allerede i Gamle Testamente: Lad os stille mod at tilhøre den stamme, der omtales Johs. I, 12: Så mange, som tog imod ham... Derpå følger afdødes sæder og selskab, hans sygdom og tålmod og hans kristelige endeligt, hvorunder han på dødslejet tilkaldte Vedel, der smukt siger, at vort kors kun er at regne for et strå kors i sammenligning med det, Jesus bar.

To højst usædvanlige ting må nævnes i forbindelse med Predbiørn Podebusks liv og død. Som tiårig sendtes han til oplæring i Strassburg med den lærde mester Hans Aalborg - senere førende blandt københavnske boghandlere. Drengen var studiemoden efter to år, men syg af en svær hævelse i låret, der nødvendiggjorde krykke. Han skjulte imidlertid sygdommen for forældrene, levede syv år i udlandet og fik det bedre, men kom dog altså hjem igen; det kan hænges sammen med en frygt for faderen.

På dødslejet dikterede Predbiørn Podebusk et digt på godt 200 parvis rimede, frit udfyldte linier: om livsløbet, bedringen og svækkelsen med andre smerter og sved fra alle porer, afsluttet med hilsner og tak til familiens medlemmer - ikke noget kunstværk, men dog et ejendommeligt, godt skjult vidnesbyrd om en ung mands tanker. Den "første hoveddel" fylder her godt 40 sider, den anden bygger efter afdødes ønske på det nævnte Paulus-sted og fylder c. 50 sider: Hvad er det for en smerte, Guds børn lider, og hvilke slags trøst findes derfor?

LN 1613: Ligprædiken over Ingeborg Gyldenstjerne

Anders Sørensen Vedel: *Om Menniskelige liffs Kaarthed, Elendighed, Wstadighed, oc Bestemte Tid: Oc huad Raad oc Middel der imod skal bruges ... Fremsæt til Ligpredicken, vdi Erlig oc Velbyrdig, salig Frue Ingeborg [Gyldenstjerne]s, Albret Frisis til Haraldskier, etc. Begræffuelse.* 1592. 56 blade, 11 eksemplarer incl. Ribe Katedralskoles og Den antikvariske Samlings.

Fru Ingeborg var født 1546, død 6.9.1591, begravet 13.10., fortalen dateret 24.2.1592. Bogen er naturligt nok dediceret til den 45-årige afdødes ægtemand Albert Friis, den rige lensmand i Ribe⁸, og man kan med Liljebjergets redaktør få den tanke, at

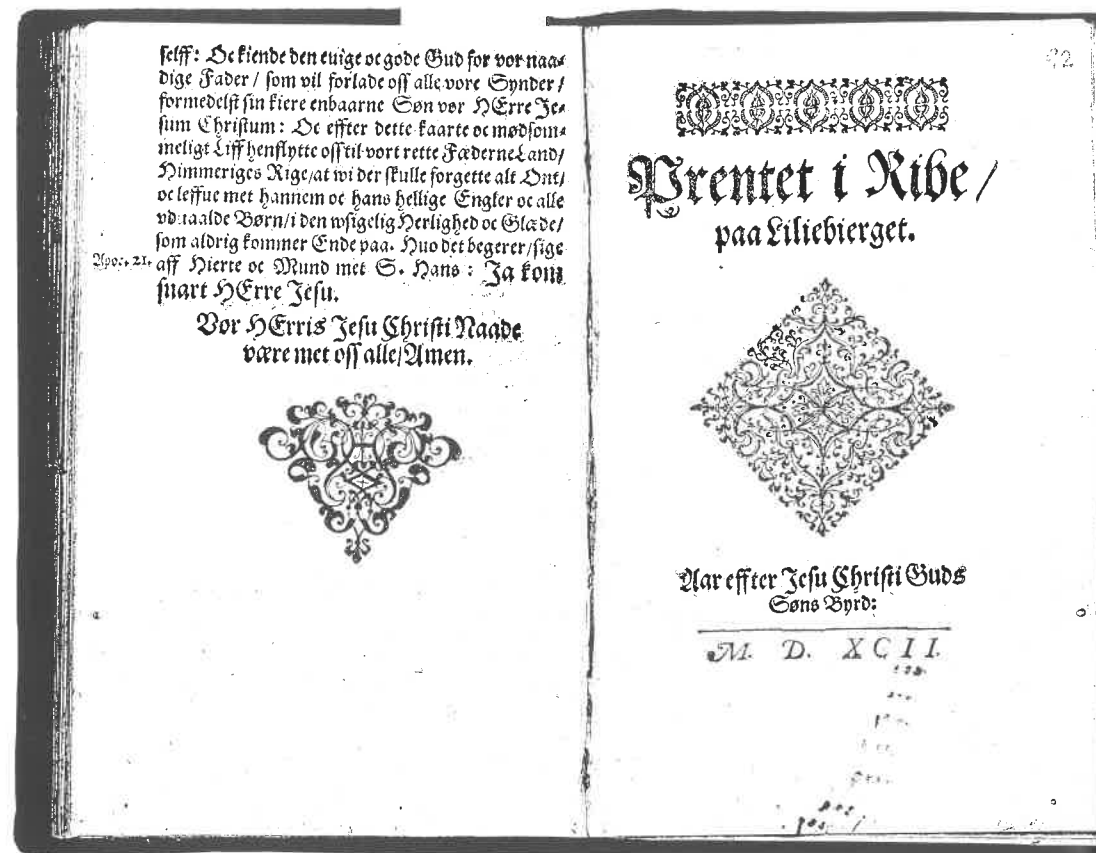

Fig. 4. LN 1618: Den XC. Psalme. Sidste opslag, som viser de to vignetter. Klummebredde 84 mm.

"Den XC. Psalme". Der letzte Aufschlag, der zwei Vignetten zeigt.

rådmand Søren Sørensens søn i Vejle, Anders Sørensen Vedel, og den jævnaldrende dreng fra det nærliggende gods, Albret Friis til Haraldskær, kan have kendt hinanden tidligt i livet. Atter her havde Vedel i hvert fald haft forbindelse med flere medlemmer af familien og fået dens opfordring til trykning, og familien var ikke hvem som helst, idet Ingeborg Gyldenstjerne var søster til Karen Gyldenstjerne, gift med ovennævnte Holger Rosenkrantz; hendes slægtsnavn nævnes i øvrigt ikke, men de to slægters våben trykkes bag på titelbladet.

Vedel taler ud fra Job 14, 1-6, indledningsvis dog ud fra Præd. 7,2: Det er bedre at gå til grædehuset end til gildeshuset. Todelingen af talen gælder også her, og der opregnes atter navne på "den drabelige slægt" i tre generationer - "lad ingen plumpe Folck af Wforstand støde sig her paa", thi erfaringen viser, at i en kritisk situation "Da suige de sorne førend de

baarne" - de edsvorne svigter før de (adels)født. Fru Ingeborgs levned rummer knap så meget som de mandlige afdødes, men om hendes omgangelse med godtfolk hedder det smukt, at hun sagde "Ja og Nei til høje og lave". Da hun følte sig syg og gik til sengs, lod hun sig i tide berette, og hellere end at udsætte det og så have tabt mund og mæle når præsten endelig kaldes. Derpå følger den direkte opbyggelige anden del, omhyggeligt delt i fire afsnit. - Man kan have lov at mene, at delingen mellem det biografiske, så kristeligt det end blev skildret, og det rent opbyggelige var en fordel, der savnes i mangen en nutidig ligtale.

Som det vil ses, fylder de tre prædikener rundt regnet det samme, c. 100 små sider. Efterhånden som svulmede ligprædikenerne ud over alle grænser og har umuligt kunnet fremføres mundtligt, indtil de 18. århundrede endte med foliobind på 5-600 sider

men det er værd at erindre, at man nu og da på prædikestolene havde et firdobbelt timeglas, hvis sand løb ud efter et, to, tre og fire kvarter - og jo så kunne vendes en gang om nødvendigt. Når man fra sin opvækst er vant til Anders Arrebos timeglas i Vordingborg Kirke, er man ikke fremmed for tanken.

To opbyggelsesbøger

Anders Sørensen Vedels tre ligtaler over medlemmer af Ribes adel går som omtalt ind i en hel litteratur af sådanne skrifter. Men selvfølgelig har de efter sagens natur også karakter af opbyggelsesskrifter, og også to af Liljebjergets andre tryk er religiøs litteratur. Man kan skæve til Harald Ilsøes bemærkning om, at Vedel måtte fodre trykkeriet med manuskripter, når man ser, at han i 1592 udgiver følgende prædikener fra sin tid som aktiv og agtet prædikant ved Københavns Slot allerede i 1570'erne, hvor han færdedes i et berigende milieu af mange af rigets bedste mænd⁹.

LN 1618: Den XC. Psalme

Anders Sørensen Vedel: *Den XC. Psalme: Moses Guds Mands Bøn. Met en kaart Vdleggelse, forfattet i Ni Predickener.* 1592. 92 blade, 11 eksemplarer.

Kun Det Kongelige Bibliotek har et sådant eksemplar, i alle andre er titelarket omtrykt med årstal 1593 - trods angivelsen "Prentet i Ribe paa Lilliebierget" trykt i København af Mads Vingaard. Årsagen er, at bogen er dediceret lensmand og hofmester, senere rigsmarsk Hack Holgersen Ulfstand¹⁰, med omtale også af hans tre år forinden afdøde første hustru Pernille Giøe, men at Vedel for sent havde opdaget, at den anden hustru Anne Parsberg var død i barselseng 5.8.1592. Fortalen var ganske vist fra 12.4.1592, men det tager nu engang tid at få trykt en bog, så nu måtte titelarket omtrykkes efter "firmaets" lukning med fortale fra 1.4.1593 og omtale af begge hustruer og en lille datter. Også Vedel havde iøvrigt prøvet at miste sin første, kun sekstenårige hustru, dog ikke i barselseng, så hyppigt dette end var, men af pest.

Bogen er et selvstændigt arbejde, og bortset fra en indledningsprædiken dækker hver prædiken omhyggeligt et eller flere af den storslåede salmes 17 vers, hvoraf de fleste har status som bevingede ord. En teologisk analyse skal ikke forsøges, men det er værd at citere en udtalelse i dedikationen: at Hack

Ulfstand og Pernille Giøe har gjort meget for Vedel under hans enorme arbejde med at samle stof til den Danmarks historie, som ulykkeligvis aldrig blev virkelighed, "besynderligen der ieg laa Børløss hos eder, fire Aar forleden [for fire år siden], paa Calundborg Slot; at I da ... viste icke huad Ære oc Gode i vilde beuisse mig, allermost met Danske Historiske Antiquiteter, som i begge meeddeelte mig samme tid"¹¹. Passagen udgik desværre, forståeligt nok, i det nye titelark.

LN 948: Historien om Jesu pine og død

Anders Sørensen Vedel: *Historien om Jesu Christi, vor Frelseris, Pine oc Død, Met Gadelige Bøner, skjøne Figurer, oc merckelige Sententzer, baade aff det gamle oc ny Testamente. Forbedret met nogle ny Figurer, aff Moses Bøger oc Christi Fødsels Historie.* Forfatternavn kun angivet under dedikationen. 1592. 64 blade, 2 eksemplarer.

Dedikationen, dateret 25.1.1592, er værd at nævne: den gælder fru Beate Bilde, enke efter Ole Brahe til Knudstrup og således Tycho Brahes mor¹², i øvrigt dronning Sophias hofmesterinde, hvilket associerer til dronningens betydning for Hundredvisebogen. I øvrigt går bogen ind blandt mere end en snes passionshistorier før 1600. Luther udtalte sig ganske vist, siger Vedel i fortalen, mod bibelske billeder, men udsendte dog selv et sådant Passional for unge og enfoldige, uanset at for mange billeder kan drage opmærksomheden bort fra gudsordet. Bogen er det eneste Liljebjergtryk med illustrationer bortset fra de to adelsvåben i LN 1613.

På hver af passionalets venstresider finder man et træsnit og et tilhørende skriftsted, overfor et andet skriftsted og en bøn affattet af Vedel. Men man tager fejl, hvis man venter at finde et halvt hundrede passionsbilleder - halvdelen er fra Gamle Testamente eller fra tiden fra Jesu fødsel til fristelsen i ørkenen, og fint er det, at der vælges skriftsteder fra Ny Testamente overfor billeder fra Gamle Testamente og omvendt - vistnok Vedels egen idé.

Træstokkene er bortset fra to nye (jf. undertitlen) lånt fra LN 1306, det Passional af Rasmus Hansen Reravius, som tidens bedste danske trykker, Lorentz Benedicht i København, havde udsendt i 1575, og som er en af århundredets smukkeste bøger¹³; med ham samarbejdede Vedel både før og efter 1591-92. Træsnittene var antagelig af Benedicht selv, men

Fig. 5. LN 948: Historien om Jesu Pine og Død. Bøddelen rækker Salome Johannes Døberens afhuggede hoved, som hun havde forlangt af sin stedfader kong Herodes Antipas som løn for at danse for ham. Til højre skriftsted fra Gamle Testamente og en bøn af Vedel. E2 under bønningen betegner, at bladet er nr. 2 i bogens 5. ark; bladtal eller sidetal benyttes ikke. Klummebredde 64 mm.

Salome empfängt den Kopf von Johannes dem Täufer als Lohn für ihren Tanz für König Herodes Antipas.

byggede i mange tilfælde på Albrecht Dürers Kleine Passional fra 1509-10, og hos Benedicht er de omgivet af prægtige rammer. De tilpasses Vedels bogformat ved på hver side at få en smal stribe røskener (se fig. 5). R. Paullis stadig uundværlige bog *Lorentz Benedicht* viser udførligt, netop i anledning af denne bog, hvorledes træsnitmotiver ved kopiering spejlvendtes, fordi man jo tegnede, hvad man så på forlægget, og trykte med den nye træstok efter at have skåret den. - Det er værd at nævne, at initiativet til den væsentlige bog efter en bemærkning i fortalen skyldes "vore bogtrykkere"; trods af flid kunne Vedel vel ikke fylde deres tid.

LN 1475: Jens Sinnings "rusforelæsning"

Jens Andersen Sinning: *Oratio de studiis philosophicis theologiae studioso necessariis*. [Udg. af Anders Sørensen Vedel.] 1591. 16 blade, 4 eksemplarer.

Malach. 3.
 G E / ieg vil sende min Engel / som skal berede
 Veyen faar mig.
 Amos 5.
 D E re vræde paa hannem / som straffer den
 nem / oc holde den for en Værffygghed / som læs
 rer saligt.

En Bøn.

W i tacke dig almechtigste gode
 Gud / at du sende din Ziener Jo
 hannem / at berede Veyen faar Christo / oc
 vise paa hannem det sande Guds Lam /
 som bort tager Verdens Synder : Giff
 oss Naade / at vi bliffue fast ved denne san
 ne vor Frelser Jesum Christum / oc effier
 Johannis Exempel icke reds for Men
 sken / som kunde dræbe Legemet / oc dog intet
 skade Sielen / men bliffue ved Sandheds
 Bekendelse / oc icke vige der fra / men stride
 en god Strid / oc beholde Troen oc en god
 Samuittighed / oc anamme Vrens vfor
 gængelige Krume / paa den Dag som
 dømmes skal retferdeligen /

A M E N.

E 2 Johan.

igen, idet han blev ansat ved det genoprettede Københavns Universitet og steg til doktorgrad og rektorat; fra den tid, 1545, stammer talen. Hans liv fik imidlertid en sørgelig ende allerede 1547: han giftede sig, men da hans kone viste sig at vente barn med en anden, måtte han som embedsmand vælge mellem skilsmisse eller afsked; han valgte skilsmis- sen, blev kort efter syg og døde.

Jens Sinnings forelæsning handler som sagt om, at filosofiske studier er nødvendige for teologi-stude- rende. Men ordet filosofi er taget i den traditionelle brede betydning, og Sinning følger både den antikke retoriker Quintilians overordnede og Ciceros mere detaljerede plan for en tale og får plads til de syv frie kunster, der hørte til grunduddannelsen. Selv en kort gennemgang heraf er udenfor muligheden i nær- værende sammenhæng og kunne kun blive et svagt ekko af F. J. Billeskov Jansens efterskrift fra 1991, der i øvrigt indledes med forfatterens biografi.

Der er som sædvanlig private relationer bag Vedels interesse for sagen, idet han dedicerer udgaven

til Lauge Christensen, der var født 1573 og nevø af Vedels anden svigerfar, biskop Hans Laugesen, hvis hustru i øvrigt var Hans Tausens datter. Lauge var i 1591 på vej til studier ved universitetet, studerede senere i flere lande og blev rektor i Horsens 1625, men døde vistnok ret tidligt. Dog havde Vedel alle- rede forinden nedfældet tanker om svækkelsen af både latinskolenes og universitetets uddannelser og om forskelsbehandling af de studerende efter for- ældrenes indflydelse med det resultat, at nogle kom for tidligt i stillinger. Det vides ikke, om Lauge Christensen som rektor havde gavn af sådanne be- tragtinger fra en for os fjern historisk periode. Men sikkert er det, at Vedel selv repræsenterede den philippistiske og nationale humanisme, uanset at hans mange historiske studier og imponerende sam- linger ikke førte til den Danmarkshistorie, han var udpeget til at forfatte, men måtte sættes fra.

LN 1655: "Hundredvisebogen"

It Hundrede vduaalde Danske Viser ... [Udg. af An-

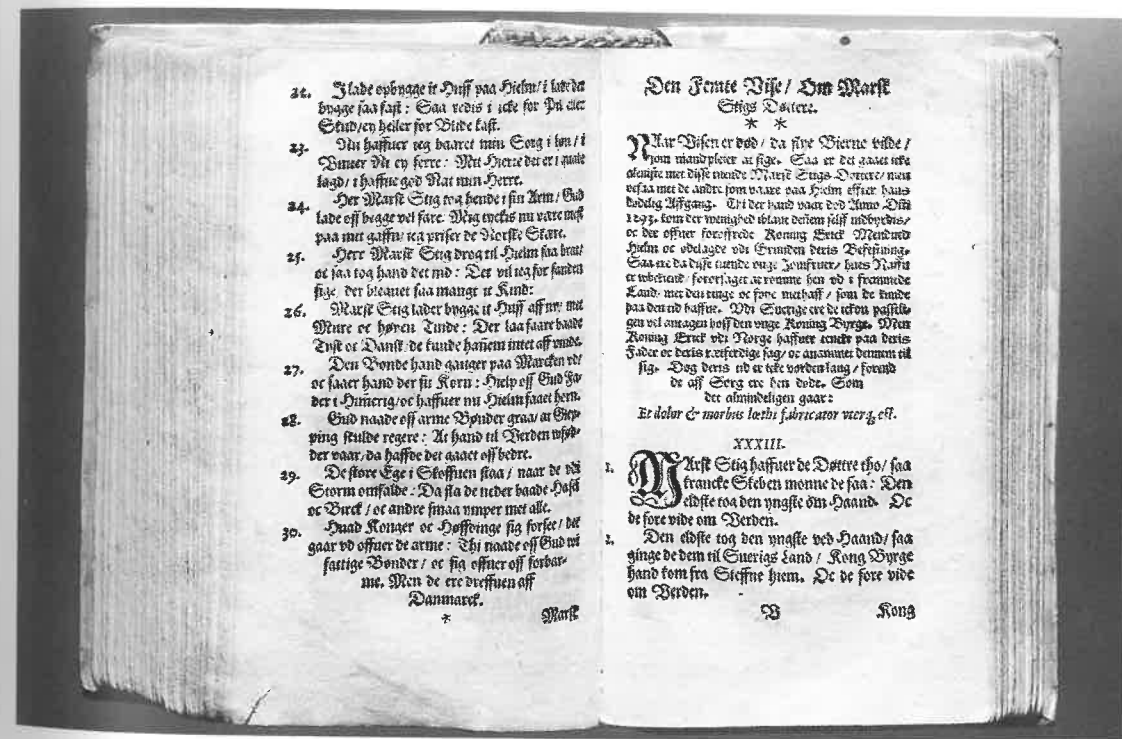

Fig. 6. LN 1655: Hundredvisebogen. T8v-V1r. Til venstre slutningen af visen om marsk Stigs byggeri på øen Hjelm efter mordet på Erik Glipping; de sidste strofer er tildigtet af Vedel. Til højre den uhistoriske vise om marskens landflygtige døtre. Foto: Lennart Larsen 1982 efter det meget store ex. i Universitetsbiblioteket. Klummebredde 66 mm.

Das Hundertliederbuch, typische Seiten einschl. des Kommentars Vedels.

ders Sørensen Vedel.] 1591. 260 blade - godt på vej til de syv andre bøgers 348 i alt, 9 eksemplarer incl. et privatejet deponeret i Den antikvariske Samling i Ribe.

Tilblivelsen af denne bog, en af de vigtigste i vor litteratur - eller måske rettere: vor litteraturhistorie - er ikke skjult for nogen, idet den er emnet for den syv sider lange fortale til dronning Sophie: I 1586, under et af sine besøg hos Tycho Brahe på Hven sammen med hans mor, hofmesterinde fru Beate Bilde, traf dronningen Vedel, og astronomen fortalte om sin gode gamle vens interesse for viser og hans store samling af forskellige håndskrifter. Dronningen ejede vistnok selv et visehåndskrift og bad om at se Vedels, men han ønskede at levere en renskrift af udvalgte tekster. Aftalen herom trak i langdrag¹⁵ som Vedels forehavender så ofte gjorde, og han blev nu og da rykket gennem fru Beate Bilde. Og så hedder det: "Nu er det ocsaa dissimellem kommen saa vilt, at ieg selff haffuer ladet indføre oc forlegge it Nyt Tryckeri her vdi Ribe, efftersom ieg oc da paa Huen berette for E[ders] F[yrstelige] N[aade] at ieg haffde i Sinde, oc Kong: Majst. mildt oc høyløfflig ihukommelse; da oc samme tid med tilsaffn beuilget oc Priuilegirt. Saa ieg haffuer nu ingenlunde lenger kunde her met opholdet eders Naade ...". Utvivlsomt vil mange prise dronningen for at have "været Orsage her til, at saadant er vdgaaet paa Prenten, oc bliffuer nu den Menige mand metdeelt", og det er visselig berømmeligt at fyrstelige personer "iblant anden stor Omhu, ville end ocsaa tencke paa saadane Historiske Antiquiteter". Såvidt dedikationens ord om trykkeriet og om det i bred forstand historiske hovedsynspunkt.

Efter den prægtige fortale til læseren om forskellige sider af nyten og glæden ved viserne følger nu de tre afsnit, der mere end antyder, hvad man plejer at kalde kæmpeviser, trylleviser, historiske viser samt ridderviser, og som har præget al eftertid og defineret bind I-III og IVff. af hovedudgaven *Danmarks gamle Folkeviser*, 1853-1976. Det skal ikke her drøftes, hvorledes Vedel redigerede, supplerede og kommenterede visehåndskrifternes tekster, blot nævnes, at udgaven - som udførligt behandlet af Gustav Henningsen - oplevede en halv snes genudgivelser i 17. århundrede og yderligere 6 fra 1695 til 1787, nu forøget af Peder Syv til 200 viser. I 400-året, 1991, udkom den i facsimile. Men man savner

hos Vedel alt for mange ridderviser, og han havde da også forberedt en udgave af sådanne, som klart udtalt i dedikationen. Den udkom imidlertid først anno 1657 ved adelsdamen Mette Gøje under titlen *Den I. Part. Tragica*; en "2. Part. Comica" med mere muntre ridderviser var også forberedt, men så aldrig lyset. *Tragica* skal dog ikke være unævnt, fordi den ekstremt sjældne bog trods optryk vise for vise har været næsten umulig at få et helhedsindtryk af, men først i 1994 nåede frem til en udgave¹⁶.

LN 331: Niels Heldvads almanak for 1593

Niels Heldvad: *Almanach oc Practica, Paa det Aar effter Jesu Christi Guds Søns Byrd: M.D.XCIII. Beregnet ved Nicolaum Helduaderum*. 16 blade, 1 eksemplar.

Lad det være sagt med det samme, at Lauritz Nielsen og andre bibliografer meget praktisk henfører almanakker under det år, de gælder, men at de jo bør være trykt året før, her altså 1592. Den lille bog kan i øvrigt anskues under tre synsvinkler: fagligt, personligt (men ikke-Vedelsk) og på en tredje, ærke-ripensisk måde.

Det faglige: Almanakker må være de talrigeste af alle bøger og samtidig blandt dem, der hurtigst forsvinder - hvor mange har en lommekalender fra før 1983 liggende? De første nogenlunde sikkert bevarede danske kalendere er ikke bevaret, men universitetsfundatsen 1539 pålægger faktisk de to medicinske professorer skiftevis at udarbejde almanakker, og salmebøgerne indeholdt allerede da - og helt frem imod år 1700 - evighedskalendere, kalenderer. Fra 1555 til 1600 registrerer LN V c. 40 almanakker - med huller i rækken og til gengæld mere end een i visse år trods kongeligt forsøg på monopolisering 1578. De indeholder andet end de snævrere almanakstof og omfatter i pagineringen eller som tillægshæfte andet stof under betegnelsen Prognostica eller Practica: bibelske og astrologiske spådomme om epidemier, krige og naturfænomener og især naturligvis om årets vejr - først afskaffet 1833! Så selvom de først efterhånden blev rigere på egentligt læsestof, må almanakkerne have bidraget til at øge læsefærdigheden, også hvor man ellers ikke købte bøger, og op gennem århundrederne kunne anlægget udvides til fx 19. århundredes indholdsrige Folkekalendere.

Her skal blot nævnes, at vor almanak for 1593 op-

lyser om planeter og himmeltegn, prædikentekster, dagenes navne, husråd, markedsdatoer, kongelige og andre historiske mærkedage m.m., næsten alt indføjlet på en lille dobbeltside i rødt og sort tryk. Til afslutning tales om åreladning og kopsætning i forhold til månefasen og temperatur samt om bad og til sidst en side på latin af oldtidens største lægenavn Galenos. Vejrspådomme findes bl.a. som en lodret tekstlinje pr. halve måned. For juli 1593 hedder det: "Regn. Wsund tid oc Blest. Vinden til Suduest oc Vest". Om det slog til i 1593, er uoplyst, men for juli 1998 har det passeret perfekt, og disse linier er skrevet 28.7. med 13 grader og regnvej.

Det personlige: Dette blev ovenfor betegnet som ikke-Vedelsk, og dermed menes, at forfatteren, pastor Niels Heldvad i Hellevad ved Aabenraa (1564-1634)¹⁷, ikke ses at have haft forbindelse med Vedel, men vel blot har entret med Hans Brun, fordi der nu lå et trykkeri så nær som i Ribe. Hans almanak for 1591, den første, kunne jo ikke trykkes der, og den eneste kendte 1592-almanak er københavnsk.

Den lille bog er imidlertid en dråbe i havet: Heldvad var som ordrig og underholdende almanakforfatter og som populærvidenskabelig skribent tidens måske flittigste mand, og selvom de fleste af hans almanakker er gået tabt, er der ingen grund til at tvivle, når han i sit Prognosticon for 1625 siger, at han har udgivet sådanne på dansk og tysk i 34 år, over 60.000 eksemplarer i flere formater, og senere nævner han 100.000. Alt sammen kun en del af et forfatterskab på c. 30 titler, deraf nogle med optryk: historie, lokalhistorie, salmer, opbyggelse, en nyttig formularbog til støtte for brevskrivning og naturligvis skrifter om forskellige varsler m.m.

Han nåede ganske vist at opleve et tilbageslag: 1616 havde Christian IV udnævnt Heldvad til kgl. hofastrolog, -astronom og mathematicus; men i hans tid svækkedes troen på astrologi trods hans forsvar, og i 1634 forbød kongen fortsatte satirer og "partikulær spådom", og Heldvads sidste almanak indeholder derfor kun vejrspådomme.

Den fængslende personlighed har heldigvis fået sin underholdende biografi af H. V. Gregersen¹⁹.

Peder Hegelunds eksemplar

Det ærke-ripensiske: Når denne glose anvendes i forbindelse med en almanak, vil *Liljehjerget's* læserkreds vide, hvad ordet gælder: den indfødte ri-

penser Peder Hegelunds *Almanakoptegnelser*, der efter fagfolks brug gennem århundreder nu foreligget udgivet ved lektor Bue Kaae, efterfulgt af hans Hegelund-biografi^{20, 21}.

Peder Jensen Hegelund (1542-1614) tilhørte livet igennem det højere borgerskab i staden og var kun borte fra den under vigtige studier i København, Leipzig og Wittenberg. I alle tre tilfælde blev nogle af tidens bedste mænd hans venner, således var han i København sammen med Vedel. Hans karriere i Ribe gik fra rektorat ved skolen til lektorat i teologi, sognepræst ved domkirken og biskop fra 1595 - lektoratet og bispestolen desværre i skarp konkurrence med Vedel til skade for deres ungdomsvenskab. I hans forfatterskab står den oversatte skolekomedie *Susanna* med det originale mellemstykke *Calumnia* blandt vore første skuespil.

I alle årene brugte Hegelund de små kalendere med blanke højresider eller indskudte hvide blade til notater om alt. De afspejler foruden hans privatliv, herunder tabet af to af hans hustruer, stort og småt i byens og landets liv, herunder udtryk for kontakt med alle samfundslag fra konge til bonde, videre selvfølgelig naturfænomener og ulykker af forskellig art. Kalenderne strækker sig fra 1565 til 1613 med lakuner i begyndelsen af perioden, og den fra 1593 er sammen med tyve andre indbundet i eet pergamentbind, der således bliver tykkere, end bøgerne er høje.

Selv uden lokalhistoriske forkundskaber fristes man til at citere fra denne mærkelige kilde, men da emnet trods alt må kaldes midtpunktflyvende i vor sammenhæng, skal det blot siges, at kalenderne for 1590-92 kun rummer ganske enkelte notater om Vedel, deriblandt et par, der peger på en retsstrid mellem ham og Moritz Podebusk. Desuden noteres i 1591 døds- og begravelsesdato for de tre mennesker, hvis ligprædikener er omtalt her. Trykkeriet nævnes overhovedet ikke, end mindre Hans Bruns navn.

Notaterne i Heldvads almanak for 1593 fylder 15 sider i Bue Kaaes udgave og rummer - foruden lister over varer bestilt i Holland samt nogle ordsprog - c. 250 punkter trods udgiverens eliminering af årligt tilbagevendende minde- og huskedage. Fire af registrerede 90 henvisninger til Vedel gælder dette år: Han møder på kirkens vegne i en retssag om tiende - han prædiker (anledningen var en vakance) - "Kom M. Anders Veile hiem fra Sieland" - "Her Anders kom

siug hiem den 12. no." - På andre dage begår så en mand dobbeltmord og bliver siden stejlet og parteret, Moritz Podebusk bliver syg og dør, eller Hegelund giver en datter hendes afdøde mors sølvkæde.

Hans Bruns typografi

Enhver af Hans Bruns otte bøger kan ligge i en jakkelomme, omend jakken ikke vil have godt af Hundredvisebogen. Dette til trods for at de repræsenterer tre af de gængse bogformater: kvart til Sinnings forelæsning, oktav til seks bøger, sedez til almanakken; ordene betegner, at papirarket efter trykningen blev falsat 2, 3 og 4 gange til henholdsvis 4, 8 og 16 blade. Arkene betegnedes med bogstaver, og bladene nummereredes for hvert ark. Bladtal eller sidetal var forlængst opfundet, men bruges ikke i de her omtalte bøger.

Der var praxis for ret brede ark, og derfor blev kvart og sedez brede, oktaven omtrent som vore almindelige bøger - først A-formaterne har indført den proportion, der ikke ændres ved halvering. Men selvfølgelig var ikke alle ark på markedet lige store, og i dette tilfælde er Sinnings kvart ikke ret stor.

Som man kan se i Lauritz Nielsens disputats, der knytter sig nært til hans bibliografi²², anvender Hans Brun ikke gotiske skriftsnit, kun fraktur og antikva. Fraktur er de "krøllede bogstaver", der først i tidsrummet 1843-1900 bevægede sig fra 95 til 5 pct. af alle dansksprogede bøger og langt op i dette århundrede som en selvfølge indlærtes i 2.-3. klasse²³; de bruges i seks grader, den største kun i snørklet form til udhævning. Påfaldende virker det, at skriftsteder i LN 1618 sættes med mindre skrift end forfatterens text i samme linier. Til latin og nu og da til marginaler etc. bruges sædvanemæssigt antikva og kursiv.

Som vel alle andre bogtrykkere bruger Hans Brun ornamenteringsmateriel: initialer i både antikva- og fraktursnit. Rammer og friser findes kun sammensat af små typografiske elementer, røskener (Röschén, lille rose, som fransk roset(te)); som illustrationen viser, stilles de i Passionalet ved siderne af træsnittene for at udfylde den ønskede klummebredde. Endelig findes syv vignetter i stregornamentik, mest af ret sen type, og en stor og en lille vignette med et menneskehoved. Rød trykfarve bruges til pryde for et par af titelbladene, men almanakken er et væv af rødt og sort for at skabe relief i de talløse diminutive tegn og data²⁴.

Der er kort sagt intet mærkværdigt ved det lille trykkeris materiel eller brugen deraf; des mere grund er der til at fremhæve, at papir, sats og tryk er af god kvalitet.

Hvad der måtte være gået tabt af Hans Brun-titler, er selvfølgelig ikke til at sige. Ganske vist er tabet størst ved små formater, men der er på den anden side intet som helst påfaldende ved, at bøger fra tiden kun findes i et encifret antal, og det er næppe sand-

Printet i Ribe / paa Lilliebierget.

Nar efter Guds Søns Byrd:

M. D. X C i j.
Cum Gratia & Privilegio.

Fig. 7. LN 948: Historien om Jesu Pine og Død. Kolofon med figurvignetten i stor størrelse. Lærer Søren Mulvad Seem, der bruger vignetten i sit exlibris, påpeger, at den findes i en latinsk Bibel, trykt i Genève af Henr. Stephanus (Étienne). Den er kontrolleret i NT fra 1589(90). Forskelle i størrelse og meget små enkeltheder taler for, at de to figurer har en fælles kilde. Tidens figurer og illustrationer omtales ofte som træskårne, men desuden benyttes metalafstøbninger af de oprindelige små træsnit. Deklarationen "med nåde og privilegium" er sat med antikva, "latinsk skrift". Røskensfrisen foroven 66 mm.

Figurvignette, mit einer Vignette in einer Bibel von Henr. Stephanus nah verwandt.

synligt, at trykkeriet - trods en vis selvstændighed - er gået bredt ind i trykningen af folkelige småtryk.

En episode ... En karakter ... Et hovedværk

I bogtrykker Hans Bruns ukendte liv kan de to år i Ribe kun have været en episode. I Anders Sørensen Vedels liv er de jo heller ikke mere, set i rammen af 74 leveår og henvend 25 delvis store publikationer.

Vil man se tingene fra den mørke side, kan man pege på de større tilbageslag i Vedels travle liv, ikke blot forbigåelsen til det ene og det andet avancement, men fremfor alt naturligvis, at hans mangeårige planer, manuskriptindsamlinger og forarbejder til en stor Danmarkshistorie smuldrede - flere af hans Ribetryk incl. viserne var arbejdsmæssige afsporinger trods værdsættelsen. I 1594, umiddelbart efter hans støtte kansler Niels Kaas' død, bestilte regeringen i stedet et historieværk på latin hos filologen og diplomaten Niels Krag, til hvem det meste materiale skulle afleveres, men som ganske vist i 1601 døde fra et fragment af resultatet. Niels Krag blev omgående udnævnt til kgl. historio-graf, hvad Vedel aldrig havde opnået trods de ham pålagte opgaver²⁵.

Wegener taler umisforståeligt om de to år i Vedels liv. Han viser, hvordan Vedels indlevelse i den sociale og intellektuelle elite i Ribe og en vis sangvinsk svaghed i hans karakter tjener til at forhale løsnings af den store opgave, og at dødsfaldene, først i den lokale kreds, derefter blandt hans velyndere i de umiddelbart følgende år, gjorde deres. Med Wegeners ord: "Af Taknemmelighed eller Klogskab, af gammel Vane eller gammel Svaghed ansaae han sig forpligtet til at yde de høje Herrer al den Tjeneste, som de af ham begierede."²⁶

Men lad ikke dette være de sidste ord. For på afstand tåler "episoden" meget vel at ses positivt: som to håndfulde tidstypiske og gode bøger med et hovedværk som blomsten. Og Vedels indsats og personlighed som helhed kalder trods de tragiske træk ikke blot på højt anerkendende, men på varme ord.

*Hoc seculum plus habet Scientiæ quam
Conscientiæ.*

Dette århundrede har mere af viden(skab)
end af samvittighed

(Peder Hegelunds notat under 31. december 1593)

Noter

1. Det naturlige udgangspunkt for Vedel-studier er Harald Ilsøes artikel i Dansk biografisk Leksikon med omfattende henvisninger. Hovedværket er fortsat C. F. Wegeners 300 foliosider, men se også fx. Petersen 1929, s. 391-404. Om Ribe se især Kinch 1884.
2. Bibliografisk: se Larsen III: Midtjylland, om Ribe s. 34-52. Oversigt over de 6 trykkerier, se Dal 1982, s. 30-43.
3. En række henvendelser til kendte samlere har afsløret to Hundredvisebøger og ikke andre titler; begge er "importeret" fra Sverige med c. 150 års mellemrum.
4. Dansk Biografisk Leksikon V, s. 210.
5. Bøgernes datoangivelser er ofte kirkelige mærkedage eller helgendage; de er konverteret til datoer, ofte med støtte i Hegelunds notater, se Hegelund. Man hæfter sig ved den lange afstand mellem død og begravelse.
6. Optryk af den biografiske del af denne og den flg. ligprædiken, se Bricka & Gjellerup.
7. Med sin barske biografi i DBL XI, s. 424.
8. DBL IV, s. 617.
9. Oplysninger som de her givne og mange andre også vedr. bøgernes skæbne i nutidens antikvarboghandel findes i Thesaurus. Det gælder for LN-numrene 948, 1306, 1613, 1618 og 1655, Thesaurus s. 110, 114, 120, 111 og 227. Om det nye titelark til LN 1618, se Nielsen 1923, s. 144f.
10. DBL XV, s. 154.
11. Børløss: uden gunstig vind; man kan forestille sig, at Vedel har besøgt ægteparret i Kalundborg og har været nødt til at forlænge besøget pga. vejret. Tak til ledende ordbogsredaktør Merete K. Jørgensen for drøftelse.
12. DBL II, s. 99.
13. Paulli 1920 og Reravius.
14. Sinning 1991.
15. DBL XIII, s. 404.
16. Se Tragica og Hundredvisebogen. - Et projekt på Københavns Universitets Institut for nordisk Filologi med titlen Folkevisen i 16. og 17. årh. har efter venlig meddelelse af red. resulteret i et firebindsværk med titlen *Svøbt i mår*, der ventes udgivet 1999. Om Vedel især Niels Werner Frederiksen: Anne Krabbes håndskrift, Fl. Lundgreen-Nielsen: De bogtrykte folkevisesamlinger

- i perioden 1591-1695, Marita Akhøj Nielsen: Notitser om Vedels redigering af ældre dansk poesi. - I 1999 ventes seniorforsker Henrik Horstbølls meget omfangsrige disputats *Menigmands medie...*, der venligt har været stillet til rådighed i manuskript. Den nævnes her mindre pga. et par detaljer lånt fra kapitel 12 om almanakker end for sin i materiale og delvis nye synspunkter meget store bredde. Vedels visebog placerer Horstbøll ikke blot pga. dens indhold af krønikelignende digte i kontrast til datidens "boleviser", men også i forhold til de små "håndbøger" med kombination af salme- og opbygelsesbøger, der spillede en så væsentlig rolle.
17. DBL VI, s. 206.
 18. LN 740 6.
 19. Gregersen 1967.
 20. Hegelund 1976 og Kaae 1977.
 21. DBL VI, s. 144.
 22. Nielsen 1923, s. 96-98.
 23. Paulli 1940.
 24. Lauritz Nielsen 1934, hvis sidste to blade har 9 ill. fra Ribe-tryk.
 25. DBL VIII, s. 235.
 26. Wegener s. 178-86, citatet s. 179.

Litteratur

- Ballhausen, C. J.: Se Thesaurus.
 Bricka, C. F., & S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede. Samtidige Levnetsbeskrivelser uddragne af trykte og utrykte Ligprædikener*. I-II. Kjøbenhavn 1874-75 og 1913.
 Dal, Erik: *Dansk provinsbogtryk gennem 500 år. En boghistorisk skitse i elleve streger*. Bogtrykkerbladets Forlag 1982.
 Gregersen, H. V.: *Niels Heldvad. Nicolaus Heldvaderus. En biografi*. U. st. 1957. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 179. Tysk oversættelse, Flensburg 1967.
 Hegelund, Peder: *Almanakoptegnelser. Udg. ved Bue Kaae*. I: Tekst og oversættelse. II: Kommentar og registre. Historisk Samfund for Ribe Amt 1976.
 Henningsen, Gustav: *Vedel og Syv og bogtrykkerne. En bibliografisk undersøgelse af Hundredvisebogen. Danske Studier*, 1959, s. 53-84.
Hundredvisebog, Anders Sørensen Vedels. Faksimileudgave med indledning og noter af Karen Thuesen. København 1993.

- Horstbøll, Henrik: *Menigmands medie - Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840, en kulturhistorisk undersøgelse*. Benyttet i ms., udkommer 1999.
 Ilsoe, Harald: *Anders Sørensen Vedel. Dansk biografisk Leksikon*, XV, 1984 s. 318-24.
 Kinch, J. F.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*. I-II. København 1869-84.
 Kaae, Bue: *Biskop Peder Jensen Hegelund 1542-1614. En biografi*. Historisk Samfund for Ribe Amt 1977.
 Larsen, Grethe: *Danske Provinstryk 1482-1830. En bibliografi*. Udarbejdet af Grethe Larsen under red. af Erik Dal. Hidtil I-IV 1994-98, i arbejde V: Fyn.
 Lebech, Mogens: *Fra runestav til almanak*. 1969. Rigt illustreret.
 Nielsen, Lauritz: *Dansk Bibliografi 1482-1600 med særligt Hensyn til dansk Bogtrykkerkunsts Historie*. 2. udg. med Supplementbind ved Erik Dal. I-IV, København 1997. (1. udg. 1919-35).
 Nielsen, Lauritz: *Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi 1550-1600*. Disputats, København 1923.
 Nielsen, Lauritz: *Dansk typografisk Atlas*. København 1934.
 Paulli, R.: *Lorentz Benedicht, Bogtrykker og Xylograf i København i sidste Halvdel af det XV Aarhundrede. Bibliografi med Indledning*. København 1920.
 Paulli, R.: *Den sejrende Antikva. Det trykte Ordbog Grafisk Cirkel* 1940.
 Petersen, Carl, R. Paulli & Vilh. Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*. I. København 1920.
 Reravius, Rasmus: *Passionale*. Formindsket facsimile udg. Oslo 1919 med fortale af J. Belsheim dat. 1880.
 Rosenkilde, V., se Thesaurus.
 Sinning, Jens Andersen: *Tale om nødvendigheden af filosofiske studier for den teologiske student*. 1545. *Oration... Facsimile of the Latin edition of Ribe 1591*. Translations by Christian Høgel and Peter Fischer. Postscript by F. J. Billeskov Jacobsen. Ed. by Eric Jacobsen. København 1991.
Svøbt i mår. Red. af Hanne Ruus og Flemming Lundegreen-Nielsen. I-IV. København 1999. (Forebyggelse).
Thesaurus Librorum Danicorum 15th and 16th Centuries. By V. Rosenkilde & C. J. Ballhausen. København 1987.
Tragica (1657). Udg. af Ebba Hjorth & Marita Akhøj Nielsen. København 1994.

- Nielsen. København 1994.
 Vedel, se Hundredvisebogen.
 Wegener, C. F.: *Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel*. 2. udg. 1847. Også som 3. levering af Vedels Saxo-oversættelse 1845-51.

Zusammenfassung

Nach Einführung der Reformation im Jahre 1536 wurde Kopenhagen immer bedeutender, und über 200 Jahre, bis an die Zeit der ersten Regionalzeitungen, gibt es nur sechs dänische Provinzdruckereien. Eine von ihnen wurde in Ribe von dem Historiker Anders Sørensen Vedel in seinem stattlichen Haus Liljehjerget betrieben unter Leitung des sonst nirgendwo erwähnten Hans Brun.
Vedel war 1542 in der südostjütischen Stadt Vejle geboren. 1557-61 besuchte er die Lateinschule in Ribe; die Stadt ist seit 948 Bischofssitz und war trotz vieler Rückschläge noch um 1600 als Handelsstadt bedeutend.
Sein Studium in Kopenhagen dauerte nur kurz, da er 1562 als Mentor des werdenden Astronomen Tycho Brahe nach Leipzig ging; später hat er auch in Wittenberg studiert. Dort - und als Hofprediger in Kopenhagen und freier Wissenschaftler in Ribe, wo er ab 1581 bis zu seinem Tode 1616 gelebt hat - hat er enge Verbindungen mit der intellektuellen und sozialen Elite aufbauen können.
Die wichtigste seiner frühen Arbeiten war eine Übersetzung eines mittelalterlichen Hauptwerkes, Saxo: Gesta Danorum, 1575 (gut 550 Folioseiten). Ohne formelle Ernennung zum kgl. Geschichtsschreiber war er aber zur Ausarbeitung einer Geschichte Dänemarks verpflichtet. Die Aufgabe wurde ihm zu gross, einflussreiche Gönner sind gestorben, und die Pläne wurden im Jahre 1594 einem anderen überlassen.
Von seiner Druckerei sind acht sehr verschiedene Bücher überliefert. Adelige Todesfälle in Ribe 1591 gaben zu drei Leichenpredigten Anlass; sie sind analog und straff gegliedert, mit einem persönlichen und einem erbaulichen Hauptteil.
Zwei erbauliche Bücher sind auch ganz oder teilweise von Vedel verfasst. Alte Kopenhagener Predigten über Psalm 90 sind weniger interessant als das einzige illustrierte Vedel-Buch, Die Geschichte vom Leiden und Tod Jesu. Hier übernimmt er von dem führenden Kopenhagener Drucker Lorentz Be-

nedicht die Holzschnitte für einer anderen Passional, die wieder auf Dürers Kleine Passion fusst.

Weiter gibt Vedel eine akademische Introduktionsvorlesung heraus: Über die Notwendigkeit philosophischer Studien für den theologischen Studenten. Der Verfasser Jens Sinning war ein bedeutender Melanchthonianer, aber schon 1547 ziemlich jung gestorben; seine Arbeit hat noch in diesem Jahrzehnt eine gründlich kommentierte Faksimileausgabe erlebt.

Ohne jeden Vergleich die wichtigste Publikation der kleinen Presse war das sehr oft neugedruckte "Hundertliederbuch" von 1591, in dem Vedel 100 Balladen aus seinen Sammlungen mitteilt, kommentiert und teilweise bearbeitet; die Balladen sind zwei- oder vierzeilige Strophen mit Kehrreim, ein wichtiges Element in der ganzen literarischen Tradition Dänemarks. Vedel gliedert sie in Gattungen, die noch für das Hauptwerk Danmarks gamle Folkeviser, 1853-1976, bestimmend wurden. Die Anreiz zu dieser Ausgabe verdankt Vedel der Königin Sophia, die er zusammen mit ihrer Hofmeisterin Beate Bilde, Tycho Brahes Mutter, bei diesem getroffen hatte.

Die letzte Publikation ist ein Almanach und Practica für 1593 von dem enorm produktiven populärwissenschaftlichen Verfasser Niels Heldvad; er bringt gängiges Kalendermaterial über kirchliche und historische Tage, Prophezeihungen etc. Das einzige überlieferte Exemplar gehört zu einer halbhundertjährigen Reihe von Almanachen mit Anzeichnungen des Ripenser Theologen Peder Hegelund - ein lebendiges Zeit- und Menschenbild; die Anmerkungen sind oft verwendet und in unserer Zeit herausgegeben worden. Über Vedel notiert er doch wenig und über seine Druckerei nichts. Sie war an sich von ordentlicher Qualität: unsere Illustrationen geben einen Eindruck von ihrem zeittypischen Stil.

Man kann - wie der "klassische" Biograph Vedels, C. F. Wegener - bedauern, dass fachliche Verhältnisse und persönliche Eigenschaften Vedel von seiner zentralen Aufgabe wegzogen. Doch sichern vor allem der Saxo und das Hundertliederbuch dem alten philippistischen Humanisten einen ehrenvollen und geschätzten Namen in der dänischen Geistesgeschichte.

Erik Dal, dr. phil.
 Forchhammersvej 1
 1920 Frederiksberg C